

Várjatok, csak várjatok, hadd mondjam el a' letzkémet.

1. Suspicionem si quis errabit sua,
2. Et rapiet ad se quod erit commune omnium,
3. Stulte nudabit animi conscientiam.
4. Neque enim notare singulos meus est mihi
5. Huic excusatum me velim nihilo minus
6. Verum ipsam vitam et mores ostendere.

A mint Aesopus Uram mondotta:

Tám meg rugta a tsikó.

Iti piti coppersus humillimus servus.

Aló mars be sz . . . m a bótót. Finis.

Nagyon érdekes a vége mesénknek. A víg diák praeceptor maga is megőrkölja kedvének a kicsapongó szilajságát. Főleg a monolog utolján levő kigúnyolása a nemességnek, a nemesi levélnek bántotta a lelkét s talán nem is ok nélkül. Magamentésére előveszi tehát Phaedrus III. könyvének a prologusából azt a részt (45—50. s.), a melyben a mese-író kioktatja Eutychust, hogy ő nem akar senkit a mesékkal megjelölni, sérteni, csak az emberi életet és az erkölcsöket mutatja meg a magok valóságában. Mintegy kéri a mi jó Szathmárink a nemes patronusokat, az előkelőket, hogy ne adjanak semmit a köznépek felhangzó kacajára, ő csak mulattatni akarja a plebszet is ezzel a népeletből ellesett bohósággal. Így szokott mesélni, tréfálni a nép. Ez az ő élete, ez az ő erkölce. Ne vegyék neki zokon, hogy a, színre hozta. Nem is vehették, nem is vették bizonynyal, de mi sem veszszük. Sokat, nagyon sokat ér ez a furcsa kis mesécske nekünk abból az időből. Egy újabb s eddig ismeretlen hullámgűrűje ez annak a szellemi mozgalomnak, a mely később milliók vérében kereszteződve, fürödve, egy új és szédítő haladású korszakot jelez az emberi nem történetében.

Bernáth Lajos.

NÉPFAJOK ÉS NÉPEK A XIX. SZÁZADBAN.

— Nyolczadik közlemény. —

3. *A tatárok.* A régi kpcsaki khánság vagyis európai, más néven Kis-Tatárország uralkodó népessége, mely több népre és törzsre oszlik. Földrajzi tekintetben két csoportra oszlik, ú. m. az északi vagy volgai (kipcsaki) és déli vagy fekete-tengermelléki (nogaj) csoportra. Amaz magában foglalja a kazáni tatárokat, baskirokat, mizsereket és teptyereket, emez a krimi és litvániai tatárokat, nogajokat, kundurokat, karacsajokat és kumikokat.

A *kazáni tatárok* közt ismét meg kell különböztetni a szorosabb értelemben vett kazániakat, kiknek száma a XIX. század elején 245 ezer s a hetvenes években Rittich szerint 480,404 volt, újabb adatok szerint pedig 680 ezer, azután az orenburgiakat (250 ezer) és kámaikat (Rittich szerint 123,937), továbbá a középvolgaiakat Szamarában, Szimbirszkben és Szaratovban (Rittich sz. 257,530), meg aztán Nizsegorodban, Penzában, Rjazanban és Tambovban (Rittich sz. 121,289) s végül az asztrakániakat (20,482). Összes számuk a hetvenes években Rittich szerint 1.163,000 volt, köztük mintegy 30 ezer „keresen“ vagyis keresztyén. A kazáni kormányzóság tatárjainak növekedési aránya szerint a XIX. század elején nem igen lehettek többen 600 ezernél, míg ma 1.670,000-re tehető a számuk.

Nem volt ilyen kedvező a *baskirok* szaporodása, kiknek főtömege az ufai és orenburgi kormányzóságokban vagyis a róluk nevezett Baskiriában lakik, kisebb számban pedig vannak még Vjatkában, Permben és Szamarában is. Régebben Vámbéry szerint $1\frac{1}{2}$ millióra ment a számuk, még a XVIII. század utolsó tizedeiben is 1 millió volt, aztán fokozatosan leolvadtak fél millióra. A hetvenes években már Rittich 757,311-re tette számukat, 1885-ben pedig 973 ezeren voltak, ma mindenesetre túl vannak az 1 millión.

A *mizserek* (vagy mesceserjakok) és *tepterek* (vagy teptyerek) — úgy látszik — elbaskirosodott és eltatárosodott ugorok. Vámbéry szerint az ugor fajnak félreismerhetlen nyomait viselik magukon s ezen ugarság — legalább a mizsereknél — alighanem az a magyarság volt, mely még Mátyás király idejében sem enyészett el végképen, sőt talán a XVII. századig eltengődött. A tepterek Baskiriában laktak; számuk a XVIII. század második felében Georgi szerint (1783) 35 ezer volt, a XIX. század elején már 114,000, Rittich szerint a 70-es években 126,023, 1885-ben pedig 172,000. A mizserek kétharmada a baskirok közt, egyharmada Penzában és Tambovban lakik; az utóbbiak már nagyon oroszosodnak. Georgi (1783) 2 ezer családra (10 ezer) tette számukat, a XIX. század elején 37 ezeren, 1834-ben 79,921-en, a hetvenes években 136,463-an, 1885-ben pedig 175 ezeren voltak.

A volgai tatárok összes száma ezek szerint 1801-ben $1\frac{3}{4}$ millió, a hetvenes években (vagy előtt) 2.184,000 volt, jelenleg pedig kerek számban 3 millió.

Míg a volgai tatárok egészben véve valami 70%-kal szaporodtak a lefolyt század alatt, Nogaj hordájának maradványai a züllés és pusztulás képét mutatják.

A két főnép a *krimi tatár* és a *nogaj*. Ezekből állt a krimi khánság tatár népessége s egykor, midőn a khánok 200 ezer lovast tudtak kiállítani, számuk 1 millió körül lehetett. Még a XVII. században is fél millióan vol-

tak, a XVIII. század dereka táján már csak 200 ezer nogaj és 180 ezer krimi tatár volt, majd megkezdődött a Törökországba való kivándorlás s már 1793-ban leolvadt a számuk 307 ezerre: a nogajoké 150 ezerre, a krimi tatároké 157,125-re. 1850-ben már csak 100 ezer krimi tatár maradt régi hazájában, midőn pedig a krimi háború után 1859-ben ismét 85 ezer tatár vándorolt ki, a 70-es években nem talált Rittich többet, mint 15,585 nogajt és 45,467 krimi tatárt a tauriai kormányzóságban. A nogajok nagyobb része azonban nem Krimben, hanem a Kaukázusban tanyáz. Rittich szerint Sztavropolban van 84,622, a Terek vidékén 8,426, Daghesztánban 1,991 vagyis összesen 95,041. Ezekhez járul Asztrakánban 11,157 kundur. A krimi és nogaj tatárok száma e szerint száz év alatt 300 ezerről leolvadt 167,000-re.

A tereki és daghesztáni *kumikok* száma a XIX. század elején 5 ezer család, vagyis 25 ezer lélek, Rittich szerint 71,968, 1881-ben 83,000. *Karacsaj* van 22 ezer, a *hegyi kabardoknak* nevezett csehem, balar és uruszi nemzetségekkel együtt 37 ezer. A *litvániai tatárokat* részint Vitold telepítette le 1395-ben; részint hadi foglyok voltak. 1631-ben még Litvániában, Lengyelországban, Volhyniában és Podoliában 100 ezer volt a számuk, ma mindössze 6—7 ezer. A fekete-tengermelléki tatárok száma e szerint a XIX. század elején még mintegy 360 ezer lélekből állt, ma nem egészen 300 ezer.

A két csoport együttesen mintegy 3.300,000 főre rug. Ha az orosz hadseregben található 2% tatár és 1.3% baskir arányszámát alkalmazzuk európai Oroszország összes lakosságára (1897: 103.6 millió), akkor a következő számokat kapjuk: 2.07 millió tatár, 1.35 millió baskir, összesen 3.42 millió. 1885-ben a csuvasok és kirgizek nélkül 2.879,000-re tették az oroszországi tatárság számát, 15 évi szaporodással tehát megint körülbelül 3 millió 300,000—3.400,000 lelket kapunk.

Közép-Ázsia vagyis mint a régiek nevezték, Nagy-Tatárország mai lakossága körülbelül $9\frac{3}{4}$ millió, ebből a kirgiz pusztaságra esik $3\frac{1}{2}$ millió, orosz Turkesztánra vagyis Szir-Darjára (1.479,848), a régi khokandi khánságra, a mai Ferghanára (1.560,411), a Bokharától elszakított Zerafsanra (857,847) és Transzkáspira (372,193) összesen $4\frac{1}{4}$ millió, a bokharai és khivai khánságra 2 millió. Az uralkodó török népségek szerint három csoportra osztjuk e területet, ú. m. a kirgizek, özbegek és turkománok területére.

4. A *kirgizek* a középázsiai óriási pusztaságot tartják megszállva a Volgától a Tian-Sán aljáig s az Amu-Darjától az Irtis és Ob folyóig. A Jeniszei vidéke volt alakulásuk színhelye s még a XVI. században is a pusztaság keleti részében Ferghanáig lenyulva tanyáztak. A kalmikok és dzungárok XVII. századbeli mozgalmai tolták őket előbbre, a mikor megszállták az Aral,

Kaspi és Jajk folyó közti vidéket s ma a róluk nevezett pusztaságon kívül Szir-Darja nagyobb részére is kiterjeszkedve az európai és kaukázusi 200 ezer, meg a szibériai (tomszki és tobolszki) 90—100 ezer kirgizzel együtt, egy 5¹/₄ millió lakosú nagy területnek ők az uralkodó népeleme, melynek befolyása alól maga az orosz, a politikailag uralkodó faj sem képes kivonni magát, sőt míg a kirgiz csökönyösen megmarad szokásai, erkölcei, nyelve és életmódja mellett, akárhány elkirgizesezett kozák családot lehet találni.¹

A kirgizek számáról a hetvenes években Rittich a következő adatokat tette közzé a Petermann-féle „Geogr. Mittheilungen“ 54-ik pótfüzetében (alább kitűnik, hogy ezen adatok vagy három évtizeddel korábbi viszonyoknak felelnek meg);

a) A pusztaságon:	Kirgiz	Összes lakosság
Akmolinszk	205,900	229,000 (1897 : 678,957)
Szemipalatinszk . .	240,000	290,950 (1897 : 685,197)
Szemirjecsenszk . .	525,000	575,900 } (1897 : 990,107)
Kuldsa	23,400	153,375 }
Turgai	266,000	332,800 (1897 : 453,123)
Úralszk	415,000	498,023 (1897 : 644,001)
	1.675,300	2.080,583 (1897 : 3.451,385)
b) Turkesztánban:		
Szir-Darja	529,400	946,510 } (1897 : 1.479,848)
Amu-Darja	65,000	218,900 }
Ferghana	125,000	913,000 (1897 : 1.560,411)
Transkaspia	136,000	499,500 (1897 : 372,193)
	855,400	2.577,910 (1897 : 3.412,452)

c) Szibériában: Tomszokban 66,500, Tobolszokban 19,766, összesen 86,266. — Volgavidéken: Asztrakánban 129,690, Orenburgban 27,000, Sztavropolban 1,000, összesen 157,690.

Az orosz uralom alatt élő kirgizek, úgymint burutok vagy karakirgizek (kipcsakokkal együtt) és kazakok összes száma ezek szerint már a hetvenes évek előtt 2.774,656 volt, e közt 2.450,556 kazak, 324,100 karakirgiz (burut) és kipcsak. Akkoriban tehát a pusztaságon 80⁰/₀, Turkesztánban 33⁰/₀ esett a kirgizekre. Rittich adatai óta a pusztaság és Turkesztán lakossága 4.658,493 főről 6.863,837-re növekedett, a szaporodás tehát több, mint 47⁰/₀. Mennyi esik ebből a kirgizekre, nem tudjuk: de következtethetünk abból, hogy Kosztenko 1880-ban 709,370-re tette Szir-Darja kirgizei-

¹ Globus. 1882. XL. 144. E szerint a szibériai kirgizek rövid idő óta nagy jelentőségre emelkedtek; sok, előbb egészen kozákoktól lakott falu ma teljesen kirgiz; az oroszok, kik ilyen kirgiz helyeken élnek, elfelejtik anyanyelvüket s maguk közt is kirgizül beszélnek.

nek számát, míg Rittich csak 529,400-at vett föl, egész Turkesztánban pedig a 70,107 kipesakkal együtt 1,532,800 volt vagyis a 3.269,013 főnyi lakosságnak 47%-ka. A pusztaságra Rittich 253,880 orosz számított. Még ha megkétszereződött is ez a szám (Omszk, Uralszk, Petropavlovsk, Szemipalatinszk és Vernoje városok lakossága 80 ezerről csak 133 ezerre emelkedett): akkor sem több fél milliónál. Legjobban szaporodtak az oroszok Akmolinszkban, hol legtöbb a számbavehető város (Omszk 37 ezer, Petropavlovsk 13 ezer lakossal, aztán Troick, Konstantinovszki stb.) s míg Rittich csak 20,780 orosz, 2,700 szibériai tatárt és 155 lengyelt és zsidót számított, 1881-ben már 120 ezer volt a megtelepült lakosság száma, de a 205,900 kirgiz is ekkor már 340 ezerre növekedett. Ugyanekkor Szemipalatinszkban 240 ezer helyett 489,134 kirgiz volt. Szemirjezenszkben a 30,900 orosz és kozák 45 ezerre szaporodott, van aztán 50 ezer tarancsi, 25 ezer kalmik, a szártokra, khinaiakra és dungánokra, továbbá szibériai tatárokra együtt véve sem lehet többet számítani 50—60 ezernél, úgy hogy legkevesebb 800 ezer kirgizt kell fölvennünk. Ilyenformán Turgaiban és Uralszkban is jelentékenyen több a kirgizek száma, mint a hogy Rittich a 30 év előtti vagy még korábbi adatok alapján kiszámította. A lehető legmagasabb számot véve föl a kirgizekhez nem tartozó pusztasági elemekre, sem mehetünk tovább 800 ezernél s akkor még mindig 2.650,000 pusztasági kirgiz marad, kik a turkesztániakkal együtt $4\frac{1}{4}$ milliónyi népséget alkotnak. Ehhez számítva az európai és kaukázusi, szibériai és khinai (kaszgari, kukunoori, tibeti stb.) kirgizeket, több mint $4\frac{1}{2}$ millió lelket kapunk.

Ez a legalább is $4\frac{1}{2}$ milliónyi nép karakirgizekre és kazakokra oszlik. A karakirgizek vagy hegyi kirgizek khinai területen Kaszgarban, az Ili vidékén, Kukunorban s Tibet északi részeiben, továbbá Szemirecsenszkben és Ferghanában stb. nomadizálnak. Orosz területen Rittich szerint a következőkép vannak megoszolva:

Szemirecsenszk . . .	158,000
Ferghana	100,000
Szir-Darja	34,600
Tomszk	25,000
Kuldsa	6,500
Összesen	324,100

Ehhez számítva a több mint három évtizedes belső szaporodást s a khinai területen nomadizálókat, legalább is félmillió karakirgiz van.

Marad a síksági kirgizekre vagy kazakokra valami 4 millió lélek (Rittich sz. 2.455,056), kiknek a pusztaság délkeleti részein a szibériai és khinai határon Dzungáriáig tanyázó családai a nagy hordához (ulu dsüz),

a tobol-, isim-, turgai- és irtis-mellékiek a középső hordához (orta dsüz), a kaspi- és aral-mellékiek a kis hordához (kicsi dsüz) tartoznak, ezekhez járul a belső horda (bükej) a Volga vidékén. Levchine (1840) szerint az egyes hordák így oszlottak meg ezelőtt 60—70 évvel:

Nagy horda	. 450,000	} 2.350,000
Közép „	. 1.000,000	
Kis „	. 900.000	

Ezen arány szerint ma a nagy hordára valami 720—740 ezer, a kis hordára 1.440,000—1.460,000, a középsőre 1.600,000 s a belső hordára 200—210 ezer lelket számíthatni.

A nagy horda másfél századdal előbb Ricskov szerint (1772) 20 ezer családból vagyis 100 ezer főből állt. A kis és középső horda már akkor is sokkal népesebb volt. Abulkhair khán ugyanis 1724-ben 100 ezer harczost állított ki közülök, a minek fél millió lélekszám felel meg. Ricskov s utána Vámbéry¹ magasnak találja ezt a számot, de azt hiszem, alap nélkül. Levchine adata szerint a nagy horda viszonya a másik kettőhöz 1 : 4, e szerint pedig 1 : 5, a mi sokkal megfelelőbb, mintha felére szállítjuk le a százezer harczost; akkor az arány volna 1 : 2 $\frac{1}{2}$. De még azt is számba kell venni, hogy a kazakok száma már a 40-es években 2 $\frac{1}{3}$ millió volt, a főntebbi adatok szerint 120 évvel előbb 600 ezer lélekből állt, tehát csaknem megnégyszereződtek, a mi ugyan nem lehetetlen, de inkább arra mutat, hogy a fölvetett 600 ezernyi lélekszám kevés, mintsem túl magas. Igaz ugyan, hogy Georgi (1783) jó félszázaddal később is a három hordára egyenkint csak 30 ezer sátorot számítva, az egész népet mindössze 450 ezer lélekre tette. De egész világos az eredete tévedésének. Nyilván a nagy horda számából indult ki, mely a Ricskov által említett 20 ezer sátorról időközben csakugyan felszaporodhatott 30 ezerre, 60 ezer sátor pedig nem a másik két hordának, hanem csak egyiknek a számát mutatja s az 1 : 2 : 2 aránya szerint 30 + 60 + 60 = 150 ezer sátorra kell tennünk a kirgizek akkori létszámát; még így is csak 750—800 ezer lélek jön ki.

Az eddigiekből mindenesetre kitűnik, hogy a XVIII. század derekától kezdve a kirgizek gyorsan felszaporodtak s még nagy szerepre hivatván Közép-Ázsia és Kelet-Európa török-tatár jellegének az orosz terjeszkedés ellen való megőrzése által. Azt a benyomást teszik a szemlélőre, a mit azon germán barbárok, kik a római birodalom határszélein elhelyezkedve ellentálltak az oly sok barbár népet megsemmisítő elrómaisodásnak s megőrizve

¹ A török faj 372. l.

barbár szokásaikat és erkölceiket, az elpuhult, erkölceiben megromlott és megvénhedett római világot nemcsak átalakították, hanem uraivá is lettek.¹

Mellőzve a karakirgizeket, kiknek régebbi számviszonyairól mit sem tudunk, a kazakok szaporodását az alábbi adatok tüntetik föl:

XVIII. század első fele . . .	600,000
XVIII. század második fele . .	800,000
1840 körül	2.350,000
1870 körül	2.455,056
1901-ben	4.000,000

a mit olyanformán helyesbíthetünk, hogy a XVIII. század dereka táján lehetnek valami 800 ezeren, 1800 körül mintegy $1\frac{1}{2}$, 1840 felé $2\frac{1}{3}$, jelenleg pedig 4 millióan. Ha tehát a karakirgiziek stagnáltak volna is a lefolyt század alatt, még akkor is több mint kétszeres volt ($130-160\%$) az egész kirgiz nép szaporodása, melynek száma 1801-ben $1\frac{3}{4}$, legfőlebb 2 millió volt, ma pedig legalább is $4\frac{1}{2}$ millió.

5. *Özbeg vagy csagataj terület.* A kirgiz elem gyarapodásával szemben sivár képet nyújt a csagataj nyelv területe, mely magában foglalja az ókor Soghdianáját és Baktériáját vagyis a három khánság területét, ú. m. Bokharát az oroszok által elfoglalt Zarefsánnal, aztán Kharezmet vagy Khivát az Amu-Darjával és Kokhandot vagy Ferghanát Szir-Darja egyrészével együtt. Az egész területnek, t. i. Orosz-Turkesztánnak és a még tengődő két khánságnak $6\frac{1}{2}$ millióra megy a lakosa, melyből a bokharai emir és khivai khán alá tartozik 2 millió, az oroszok birtokában pedig van 4.270,299 lakosú terület. Khina alá tartozik a régi ujjur terület: Jarkand, Kasgar, Khoten, Akszu és Turfán vagyis keleti Turkesztán valami félmillió lakossal. Végül ezekhez

¹ Nagyon eltér e tekintetben a véleményem Czirbusz Gézáétól (Balbi A. Egyetemes földrajza. IV. k. 2. rész. N.-Becserek, 1897. 640. s. köv. II.), a ki a kirgizekkel együtt az egész törökséget félreismerhetlen ellenszennvel tárgyalja s ha p. Rittich mozgékony, élénk szelleműnek, Vámbéry a természet romlatlan gyermekének, a pusztá mesterkéletlen fiának mondja a kirgizt, ki értelmi és morális tekintetben felülmulja a többi középázsiai törököket vagy ha Landsdell s Ujfalvy becsületességüket és nyíltságukat dicséri: Czirbusz nem állhatja meg, hogy kicsinylő és gúnyos megjegyzéseket ne fűzzön azoknak a véleményéhez, a kik utóvégre mégis csak láttak eleven kirgizt. Legutóbb dr. Almásy Györgynek volt alkalma megismerni jellemüket s azt mondja róluk, hogy ennek a néptörzsnek (a karakirgizeket érti) egész jelleme nyílt, vendégszerető, ragaszkodó, a dsigit (az utazó kísérfője és kalauza) sokoldalú teendőit rendesen, pontosan, de mindig jó kedvvel és szívesen végzi s utazása legszebb emlékei közé sorolja azt az időt, melyet e bátor és önfeláldozó emberek társaságában töltött. (Utazásom Orosz-Turkesztánba. Budapest, 1901. Természettud. Közlöny 385. füzetéből. 549. l.)

csatlakozik a félfüggetlen, hol bokharai, hol afghán, újabban orosz felsőbb-ség alá tartozó Badaksan, Maimene, Balkh és Kunduz, talán 300 ezer lakossal. Az egész terület népessége tehát körülbelül $7\frac{1}{4}$ millió, melyből leszámítva a kirgizeket és turkománokat, a többi népségre marad 5 millió.

Ebből az 5 millió lakosú területből történelmileg mindig kivált a földrajzilag különben is önálló *Keleti Turkesztán* (Szinkiang), a khinaiaktól Kucsánnak nevezett ősi ujjur ország vagyis a tiz város és környéke a Tarim vízterületén. A tiz város: Karasár, Kucsa, Szairam, Bai, Akszu, Us, Khoten, Jarkand, Kasgár és Jengihissar. Forsyth 1.015,000, Kuropatkin 1.200,000-re becsülte a lakosságot, Lóczy szerint azonban nem több 580,000-nél s valamennyi újabb munka csupán Dzungáriával együtt teszi 1— $1\frac{1}{4}$ millióra. Felényire az utolsó 30—40 év alatt olvadt le; a XIX. század elejétől kezdve a hatvanas évekig állandóan 1 millió körül járt a népesség (Kasgarnak egykori 360 ezernyi lakosságából Forsyth 112 ezeret talált), melynek nagy többsége a törökséghez tartozik ugyan (özbegek és kisebb számmal karakirgizek), de vannak azonkívül tadsikok, khinaiak, dungánok vagyis mohamedán vallású khinaiak, hinduk, afghánok és mongolok is, úgy hogy 350—400 ezernél többre semmi esetre sem lehet tenni az özbegek és szártok (karakulok, lobnorok, stb.) számát.

Nyugoti Turkesztánnak, vagy mint régebben nevezték, Üzbekisztánnak, ma mindössze $4\frac{1}{2}$ millió lakosa van, a XVIII. században legalább is 6—8 millióra ment, hajdan pedig — mint Vámbéry mondja — ötszöröse, hat-szorosa lehetett a mai lélekszámnak.¹ Természeti okok is hozzájárultak a népesség rendkívüli csökkenéséhez. A talaj századról századra konstatalható száradása mindinkább sivataggá változtatja ezt a hajdan virágzó területet, mely a Szamanidák és Timuridák korában egyik főpontja volt a mozlím műveltségnek. A mongol pusztítás előtt Szamarkandnak 500 ezer, a kharezmí Ürgendsnek 300 ezer lakosa volt. A hajdan szintén nagy és virágzó Balkh 5 ezer lakosú kis városra süllyedt le, Beikend pedig egészen eltűnt a föld színéről s még csak újabb város sem keletkezett közelében, mint a hogy Ürgends helyett Khiva. Bár a törökség az ókortól kezdve folyton be-benyomult Turkesztán területére s egymás után képződtek itt különböző török (parthus, efthalita hunn, altaji turk, oghuz) rétegek: mégis a mongol hódítás előtt a nép nagytöbbsége irán elemekből állt és csak a Csagataidák uralma alatt cserélt szerepet a törökség az iránsággal. Ekkor lett közkeletű az ujjur nyelvnek azon formája a Csagataidák országában, melyet róluk *csagataj* nyelvnek neveznek s a mit a beözönlő ujjur elemeken kívül a törökség

¹ Bokhara története. I. k. Bevezetés XXXV. 1.

legrégibb rétegeiből és eltörökösödött iránokból alakult *szártok* is beszélnek. Ezt a nyelvet beszélték az északon elterülő pusztaság azon félnomád harczosai, a kik *özbeg* név alatt Csagatai és Dsüdsi országa közt foglaltak helyet s Dsüdsi egyik ivadékanak, Seibaninak vezérlete alatt a XVI. század első éveiben megdöntötték Turkesztánban Timur-Lenk ivadékainak hatalmát. Seibani után megkezdődött Turkesztán stagnálása, a XVIII. század óta pedig fokozatos süllyedése. Bokhara, melynek virágkorában több mint 200 ezer lakosa volt, már a XVIII. században leolvadt 180 ezerre, később csak 150 ezerről tudnak, a XIX. század első felében 70 ezer volt, midőn pedig Vámbéry ott járt, alig lakta 30—35 ezer ember. Szamarkand a mongol pusztítás után Timur-Lenk idejében ismét visszanyerte régi fényét, 1369-ben már 150 ezer lakosa volt, majd a XVIII. században ez is süllyedni kezdett s az akkori 100 ezernyi népesség a XIX. század derekáig leolvadt 30 ezerre s csak újabban, mióta orosz kézbe került, emelkedett föl ismét 55 ezerre.

A mi az *özbeg*ek számát illeti, orosz Turkesztánban Rittich 546,200-ra, ellenben Kosztenko csak 201,972-re tette. Ugyanilyen eltérést találunk egyfelől a szártok, bukhárok és kuomák, másfelől meg a tadsikok és galsák száma felől; a szárt csoport Rittich szerint 159,500, ellenben 1880-ban 690,305 szártot és 77,301 kuomát számítottak, míg az iránok száma Rittich szerint 135,600 galsca és 552,800 tadsik, az 1880-iki adatok pedig csupán 137,285 tadsikról tudnak.

Az eltérés nyilván onnan ered, hogy Rittich az „özbeg“ elnevezést korábbi politikai értelme szerint használta s így a ferghanai és szirdarjai kirgizek egy részét is az özbegek közé számította, holott már Vámbéry megírta a khokandi khánságról szólva, hogy a kirgiz, kipesak és kalmuk, a mint a városokban letelepszik, rendszerint lemond nemzetiségéről s az özbeg elnevezést veszi föl; Khokandban ez már régóta történik s túlzás nélkül föltehetni, hogy azoknak fele, kik özbegeknek nevezik magukat, inkább az említett nomád népek vegyülékének tekinthető.¹ Ilyenformán a ferghanai (khokandi) és szirdarjai 446,200 özbeg, a mennyit Rittich vett föl, leolvad 50—60 ezerre (Kosztenkonál Szir-Darján 25,771, Ferghanában 19,852) s az egész orosz Turkesztánra ma legfőlebb 250 ezer özbeget vehetünk föl, ennek $\frac{3}{4}$ -ed része Zerafsanban (Kosztenko szerint 140,154) lakik.

Bokharában Vámbéry a lakosság felét veszi özbegnek. A hatvanas években, az orosz hódítások előtt valami 2 $\frac{1}{2}$ millió (a XIX. század elején 3 millió) volt,² a mit Zerafsan elszakítása után Vámbéry 2 millióra

¹ Középázsiai utazás. Pest. 1865. 345.

² Vámbéry id. m. 332.

becsült,¹ de újabb adatok szerint csak $1\frac{1}{4}$ millió s így nem igen lehet több az özbegek száma 700 ezernél.

Khiva 700 ezer lakosságából is le kell vonnunk valami 100—120 ezer lelket a turkománokra, úgy hogy az özbegekre legfőlebb 600 ezer lélek marad.

A badaksáni, maimenei, balkhi stb. 300 ezer lakosság sem tiszta özbeg, hanem fele részben tadsik és galcsa.

Így az özbegek összes száma (Orosz-Turkesztán 250 ezer, Bokhara 700 ezer, Khiva 600 ezer, Badaksan stb. 150 ezer) nem igen több $1\frac{1}{2}$ milliónál, a mi jóval kevesebb a száz év előtti létszámnál, a mikor magára a khivai khánságra 3 millió s Bokharára ugyanannyi lakost számítottak, nem is említve Khokandot.

A csagataj terület másik csagataj nyelvű népeleme a *szárt*, melynek száma 1880-ban orosz Turkesztánban Kosztenko szerint 690,305 volt és pedig Szir-Darján 210,774, Ferghanában 344,023, Zerafsanban 132,138. Rittich Szir-Darjára a kuromák beszámításával 135,500 szártot (bukhárt) vett föl, Ferghanára azonban mindössze csak 24 ezer kuromát számított, az itt lakó szártok tehát a 457 ezer főnyi tadsikok közé vannak foglalva, a kiktől a nyilván irán nyelvű 100 ezer galcsát elválasztva, marad még 357 ezer ú. n. tadsik, vagyis a Kosztenko 344,023 szártja. A 20 év alatti szaporodással s a khivai és bokharai szártokkal együtt valami 8—900 ezeren lehetnek s róluk is elmondhatni, mint az özbegekről, hogy száz év alatt megfogytak s 1801-ben legalább is $1\frac{1}{2}$ millióan voltak.

Ide számítható még több kisebb nép, mint az 1881-ben 77,301-nek fölvelt *kuroma* Ferghanában és Szir-Darján, egy élszegényedett s letelepült kirgizekből, törökökből és szártokból alakult földmives népség. Aztán a *tarancsik*, vagyis khinaiak által Dzungáriában letelepített s különböző elemekből álló földmivesek, a kik ma ujgur-csagataj nyelven beszélnek: mikor az oroszok Kuldsát elfoglalták, Rittich 39 ezerre becsülte számukat, Kuldsa visszaadása után a tarancsik legnagyobb része kivándorolt s az Ili-vidék azon részében telepedett meg, mely az oroszok birtokában maradt. 1881-ben Orosz-Turkesztánban 36,262-re tették számukat.

A *karakalpakok* száma a XVIII. században 150 ezer volt. Rittich 102 ezerre tette számukat, Kosztenko szerint 1881-ben Ferghanában volt 7060, Amu-Darjában 51,710, összesen 58,770, melyhez számítva az Amu-Delta bal oldalán, khivai területen lakó 30 ezer karakalpakot, mintegy 90 ezerre megy számuk.

¹ A török faj. 442. l.

Ilyen formán a csagataj nyelvterülethez tartozó népek közül az özbegekre $1\frac{3}{4}$ milliót, a szártokra 8—900 ezer, a kasgariakra 400 ezer, a kuromákra és tarancsikra 120 ezer, a karakalpakokra 90 ezer lelket számítva, az összes létszám jelenleg valami $3\frac{1}{4}$ millió, míg 1801-ben 5 millió körül volt.

6. *Turkomán* (türkmen) terület. Magában foglalja az orosz transzkaspiai kerületet (1897: 372,193) s ezenkívül laknak még Amu-Darjában, khivai, bokharai és afgmán területen. Az összes lakosság Javorszkij szerint 800 ezer, de Mangislakban a jomudok mellett kirgizek, egyebütt pedig özbegek is találhatók, együttvéve valami 300 ezeren, úgy hogy szerinte a turkománok összes száma mindössze csak 500,000.¹

Még mikor Vámbéry köztük járt, az akkor nyert értesítések után 196,500 sátorot vagyis 982,500 lelket vett föl,² de, az oroszokkal a hetvenes években folytatott háborúk, az 1881-iki göktepei vérfürdő s még inkább az életviszonyok megváltozása leolvasztották számukat.

Jelenleg legnagyobb törzseik a tekke, erszari és jomut. A *tekkék* a XIX. század folyamán nőttek meg, úgy hogy a turkománoknak csaknem fele hozzájuk tartozik. Két ágra oszlnak: az achaltepeire, melynek lakossága Alikhanov szerint 200 ezer és a mervire. Mervet csak valami 60 évvel előbb foglalták el a szarikoktól, Petruszevics szerint 48 ezer, Alikhanov szerint 46 ezer sátorból állnak, ebből azonban csak 36 ezer esik a tekkékre (180 ezer lélek), 10 ezer pedig erszari, szalor és szarik. Vámbéry a 60-as években 60 ezer sátorra tette a tekkék összes számát (300 ezer), a törökfajról írt művében Petruszevics és Alikhanov adatainak számbavételével 400 ezerre, míg újabban Javorszkij csak 200 ezerre becsüli. Az *erszarikra*, kik az Amu-Darja mellett laknak s a bokharai emirnek adóznak, Vámbéry 50—60 ezer sátrat vett föl, Petruszevics szerint 40 ezer sátorból (200 ezer lélek) állnak. Hozzájuk tartoznak a karák 7—8 ezer lélekkel. Javorszkij után ezeknek a számát is jóval le kell szállítani. A *jomutok* $\frac{9}{10}$ része az oroszok, $\frac{1}{10}$ része Khiva és a perzsa sah alá tartozik, Vámbéry szerint 40 ezer, Petruszevics szerint 35 ezer sátorból álltak. Kisebb törzsek: a számban és tekintélyben megfogyott *csaudurok* Khivában, a 60-as években 12 ezer sátorral (60 ezer fő); a *szarikok*, régebben tekintélyes törzs, melynek a mervi oázis volt a birtokában, a tekkék nagyon megfogyasztották, Vámbéry még 10 ezer sátorról hallott, de ebbe Alikhanov adatai szerint erszarik és szalorok is vannak befoglalva; a *szalorokat*, ezt a legrégibb idő óta ismert törzset

¹ Archiv für Anthr. 1899. 192. l.

² Középázsiai utazás. 277—282.

is nagyon megapasztották a folytonos háborúk, még a hatvanas években Vámbérynak 8 ezer sátorról beszéltek, újabb orosz adatok azonban csak 5700-ról (28 ezer lélek) tudnak, ez is több részre szakadt, 2 ezer van Mervben, 2 ezer perzsa földön, ezer a Murgab mellett, 400 Csihardsujban, 200 Majmeneben s 100 Herat körül; a pusztuló törzsek közé tartozik a *göklen* is, mely Bode szerint 1837—40 körül 12 ezer családból (60 ezer lélek) állt, Bakulin asztrabadi orosz konzul már csak $\frac{1}{3}$ -át találta; csaknem egészen kipusztult a XVII. század derekán még hatalmas *inraili* törzs, mely Asztrabad környékén lakott s egykor 160 ezer lélekből állt; jelentéktelen töredéke Perzsia északi határán tanyáz.

Valószínű, hogy Javorszkij nagyon alacsonyra becsülte a turkománok számát, a mi kitűnik abból, hogy a tekkéket csak 200 ezer főre tette, holott ennyi lakossága magának a mervi cázisnak van s ha ebből $\frac{1}{5}$ rész nem is tekke, még mindig 150—160 ezer a mervi tekkék száma, pedig az achaltepiekre is kell még vagy 100 ezer lelket fölvenni. Transzkaspia 372 ezer lakosából nagyon kevés esik az idegenekre, túlnyomó részben turkománok, ha tehát Javorszkij a többi turkomán vidékre 300 ezer kergizt és özbeget számít, ugyanannyira lehet tenni a turkománokat is, úgy hogy egészben véve 650—700 ezer turkománt vehetünk föl, számba véve Petruszevicznek a Vámbéryénál ugyan alacsonyabb, de nem nagyon eltérő adatait, valamint más adatokat is. Ez a 650—700 ezernyi lélekszám felel meg a mai állapotnak; 40 évvel előbb 1 millió körül volt s tekintve a nomád életmódot, a turkománok örökös harczeit, a XIX. század elején is aligha volt ennél kevesebb.

Nagy Géza.

NÉPHIT ÉS NÉPSZOKÁSOK.

A mult századbeli boszorkánypörökhöz.

A mult századbeli pörök tanulmányozása közben akadtam *Vörös Ilona* boszorkánypörére, melyet 1741-ben tárgyalt Pakson *Perczel József* főispán. Bizonyára érdekelni fogja e folyóirat olvasóit az ennek okmányaiból kiírt következő részlet:

Vald meg V. I. kiket rontottál meg és holl, minemű Irokkal vagy más babonás szókkal.

— Paksi Kolost rontottam, de megh is gyógyítottam.

Az Gergelyt-e vagy Mihályt.